

TU NE MOŽE NI'KO ŽIV IMAT' PLAN
HOĆE LI SE VRATIT': PROMJENLJIVE ARTIKULACIJE
POVRATKA U DOMOVINU MEĐU HRVATSKIM
EKONOMSKIM MIGRANTIMA U NJEMAČKOJ

Jasna ČAPO

U listopadu 2010. godine u njemačkom gradu Regensburgu razgovarala sam s jednim hercegovačkim Hrvatom koji u tom gradu živi od 1970. godine. Kao i mnogobrojni drugi hrvatski ekonomski migranti koji od šezdesetih ili sedamdesetih godina prošloga stoljeća rade u Njemačkoj, jasno se i živo sjeća točnoga datuma dolaska kao i osjećaja koje je tada gajio, siguran u to da je u tu zemlju došao na kraće, određeno vrijeme ne bi li zaradio za »džeparac«. Na moje pitanje kako to da se planirani povratak nije ostvario, gotovo zaplakavši, moj sugovornik je kazao: »To ti je ono najgore što nas muči. Četrdeset godina smo ovdje, djeca su se tu rodila... Dole [u Hercegovini] sam kuću pravio, sve... ulag'o sam... a plan, tu ne može ni'ko živ imat' plan hoće li se vratit'... Toliko dugo sam dole radio i ulagao, ali djeca su tu, moraš bit' gdje su djeca... Nekad razmišljam [da se vratim], ali kako? Djeca su tu, trebaš medicine, dole je puno teže; nema reda ni države, to je teško...«

U tekstu analiziram zašto, unatoč tome što je napušteni dom u migrantskoj imaginaciji »mitsko mjesto čežnje« (Brah, 1996., 192), *prva* generacija hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj desetljećima odgađa povratak u dom(ovinu), da bi ga na kraju eventualno samo djelomično ostvarili kao transnacionalan način življenja između dvaju mjesta — jednoga smještenoga u domovini, drugoga u zemlji koju su nastavali veći dio radnoga vijeka.

Iz kazivanja ovoga i mnogih drugih ekonomskih migranata koje sam sretala tijekom desetogodišnjega istraživanja među tom populacijom u Münchenu, Regensburgu i Berlinu jasno je da je razmišljanje o povratku dugotrajan, višebrazan i složen proces čiji je okvir zadan promjenljivim migracijskim politikama i mjerama ne samo u zemlji života i rada nego i u zemlji podrijetla. Drugo, razvidno je da proces odlučivanja o povratku sadrži pragmatično procjenjivanje mogućnosti što se migrantu nude u obje zemlje. Nadalje, može se uočiti i da se planiranje neprestano redefinira s obzirom na individualni i obiteljski životni tijek i povijesno vrijeme u kojemu se odvija. Ti mikro-, mezo- i makročimbenici

utječu i na promjene u značenju pojma povratak te mogu dovesti do odustajanja od njega.¹

Moguće je razlikovati dvije faze planiranja povratka među hrvatskom ekonomskom migracijom u Njemačkoj. U ranim godinama migracije, plan povratka bio je upisan u migracijsku strategiju i bio je razmjerno jednostavan i nedvosmislen (Čapo Žmegač, 2005.). U danima procvata njemačkoga gospodarstva šezdesetih godina prošloga stoljeća Savezna Republika Njemačka je u nedostatku vlastite radne snage regrutirala strane radnike iz južnih i istočnih europskih zemalja. Migrantima su se nudili isključivo kratkoročni radni ugovori koji su objema stranama — i njemačkoj i migrantskoj — trebali poručiti da je riječ o privremenom, vremenski ograničenom zapošljavanju. Drugim riječima, tadašnja tzv. rotacijska politika regrutiranja radne snage podupirala je brz povratak stranih radnika (Kolinsky, 1996., Lapeyronnie, 1992., Bougarel, 1992., Münz, 1995.). Njemačka je imigracijska politika djelovala u sinergiji s jugoslavenskom politikom, koja je polovicom šezdesetih godina prošloga stoljeća dopustila zapošljavanje u inozemstvu² — pa je prema nekim procjenama do 1971. godine između 700 tisuća i milijun ljudi radilo u inozemstvu (Mesić, 1991.). Međutim, zbog ideoloških ga je razloga proglasila »privremenim«, a migrante »radnicima na *privremenom* radu u inozemstvu«.³ Ta je sintagma postala *leitmotif* jugoslavenske ekonomske migracijske politike. Podrazumijevala je s jedne strane da, čak i kad se o njima nije mogla brinuti, država nije napustila svoje građane, a s druge da će se radnici vratiti u zemlju. Na pozadini takve ideološke interpretacije zapošljavanja u inozemstvu u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošloga stoljeća emigracija je postala »normalan način zapošljavanja«, pače, bila je poticana (Mesić, 1991.).

Tako je i njemačka i jugoslavenska transdržavna politika zapošljavanja djelovala unutar logike koja je povratak smatrala »prirodnim« i jedinim mogućim ishodom zapošljavanja radne snage u inozemstvu. Obje su se stopile s predodžbom samih radnika da odlaze na kraće vrijeme kako bi zaradili izvjesnu svotu

¹ Tekst je sažetak opsežnije analize individualnih priča hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu i Regensburgu. Istraživanja su obavljena u sklopu projekta »Rückkehr-Migration aus Deutschland nach Kroatien. Historische und aktuelle Aspekte« (DAAD-MZOŠ 2010.—2011.).

² Godine 1962. amnestirani su svi ekonomski migranti koji su do tada ilegalno napustili zemlju te je usvojena nova politika ekonomske emigracije utemeljena na ideološkoj interpretaciji da njezin razlog leži u međunarodnom, a ne u domaćem tržištu rada (Novinšćak, 2009.).

³ Sintagma je prvi put spomenuta u *Instrukciji o načinu zapošljavanja u inozemstvu* u izdanju Saveznog sekretarijata za rad (Mesić, 1991.).

J. Čapo: *Tu ne može ni'ko živ imat' plan hoće li se vratit'...*

novca te da će se ubrzo vratiti. Doista, šezdesetih i sedamdesetih godina povratak je nerijetko i realiziran, no statističkim podacima o njegovim razmjerima ne raspoložemo.

Nakon objave tzv. *Anwerbestoppa* iz 1973. godine, koji je onemogućio regrutaciju novih stranih radnika a time i obnavljanje isteklih radnih ugovora (Kolinisky, 1996.), počinje razdoblje intenzivnijega povratka potaknuto, između ostaloga, mjerama koje je Njemačka uvela u želji da smanji broj stranih radnika u svojoj zemlji (Wolbert, 1995.). Unutar europskoga migracijskog sustava povratak je bio razmjerno »normalna« pojava, pa je i povratak turskih i jugoslavenskih radnih migranata iz Njemačke u sedamdesetim i osamdesetim godinama prošloga stoljeća dobro proučen (Baučić i Maravić, 1971., Nejašmić, 1981., Wolbert, 1995.). Procijenjeno je da su migracije iz Jugoslavije bile »još manje nego druge jednosmjerna ulica« (Baučić i Groß, 1987., 90), međutim pouzdanih statističkih podataka o broju povratnika osamdesetih godina također nema.

Migranti su, tada već s ugovorima na neodređeno vrijeme i reguliranim trajnim boravišnim dozvolama, ostajali u Njemačkoj i organizirali obiteljski život *transnacionalno* ili su iskoristili nove mjere njemačke imigracijske politike i u Njemačku doveli obitelj. U tom razdoblju istraživači govore o »stalnoj privremenosti« (Klimt, 1989.) stranih radnika u Njemačkoj. Naime, oni se tamo nastanjuju, a plan povratka odgađa se na neko vrijeme i manje je ovisan o državnim politikama, a više o obiteljskim prilikama i trenutku (fazi) u obiteljskom i individualnom životu migranata. Mjesto školovanja djece postaje indikativno za obiteljske planove o tome gdje će ubuduće živjeti (Čapo Žmegač, 2005.): ponekad se majka i djeca vraćaju u domovinu da bi djeca započela školovanje;⁴ ponekad se samo djeca otpremaju na školovanje u domovinu, a roditelji ostaju »još koju godinu« u inozemstvu; ponekad se vraćaju cijele obitelji; ili pak svi ostaju u Njemačkoj. U prva tri slučaja u obiteljsko planiranje i dalje je uključena ideja povratka, što ne znači da je ona ikad realizirana; u posljednjemu povratak više nije izvjestan.

Premda je ideja o povratku manje ili više stalno prisutna pa i upisana u prvotne migracijske strategije, povratak se višekratno odgađa kako u ranoj tako i u kasnijoj fazi ekonomske migracije. Ako je odlučeno da se djeca školuju u Njemačkoj, povratak je na neko vrijeme — vrijeme trajanja školovanja djece — suspendiran. Nakon što su potomci završili školovanje, a prva migrantska generacija zašla u pedesete godine života, povratak se još jednom odgađa za razdoblje u kojemu će migranti steći mirovinu. Tada se migrantima čini da su zašli u

⁴ No to nije uvijek značilo i definitivan povratak članova obitelji. Poznati su naime slučajevi ponovne emigracije.

životnu dob u kojoj je teško tražiti nov posao. Istodobno, njihova je odluka pod utjecajem društveno-gospodarskih prilika i njihove percepcije. Važno obilježje procesa odlučivanja o povratku i njegove realizacije je pažljivo i pragmatično odmjeravanje prilika i mogućnosti što se migrantu nude u obje zemlje — u domeni gospodarstva, socijalnoga osiguranja, zdravstvene zaštite i sl. Upravo je to onaj čimbenik koji uravnotežuje čežnju migranta za povratkom u zavičaj, odnosno domovinu i odgađa njegovo ostvarenje, o čemu svjedoče mnogobrojne priče migranata o nerealiziranom, ali dugo godina pripremanom povratku u radno aktivnoj dobi. Drugim riječima, premda ne mora figurirati kao *realistična opcija za mjesto življenja*, potvrđuje se da je zavičaj »mjesto« ili »privilegirana lokacija prema kojoj je usmjerena čežnja« (Skrbiš, 1999., 42).

Ostvarenje hrvatske neovisnosti početkom devedesetih godina važan je makrostrukturni povijesni događaj koji je odigrao značajnu ulogu u razmatranjima povratka i njegovoj realizaciji. Međutim, njegovo je djelovanje bilo dvojako: premda jest potaknuo dio ljudi na povratak, imao je i suprotno djelovanje te je još jednom na duže razdoblje odgodio planirani povratak — ne samo zbog rata i teške poratne svakodnevice nego i stoga što je rat u Bosni i Hercegovini, te donekle u Hrvatskoj, donio kretanje u suprotnom smjeru jer su uslijed ratnih opasnosti članovi obitelji koji su živjeli tim zemljama, a čiji su očevi i supruzi radili u Njemačkoj, potražili utočište u Njemačkoj. Tako su mnogobrojne, do tada desetljećima razdvojene obitelji okupljene na jednom mjestu (Čapo Žmegač, 2007.). Kod bosanskohercegovačkih Hrvata rat je promijenio i destinaciju njihova planiranoga povratka. Naime, zbog nesigurne sadašnjosti, a i nesagledive budućnosti i prilika u Bosni i Hercegovini tijekom devedesetih godina prošloga stoljeća, Hrvati iz tih krajeva preusmjeruju svoje investicije u Hrvatsku, računajući da je odlazak u Hrvatsku izgledniji od povratka u zavičaj.

Premda osamdesetih i devedesetih godina prošloga stoljeća hrvatski ekonomski migranti u Njemačkoj do daljnega odgađaju povratak, prakticiraju bilokalizam i bifokalnost (Rouse, 1991.) te godinama održavaju dva kućanstva (neki i imanja) — u Hrvatskoj/Bosni i Hercegovini — na dva lokaliteta smještena u dvije države. Oni desetljećima njeguju dvostruku prostornu i životnu referencu: s jedne strane lociranu negdje u Njemačkoj, a s druge u domovini, obično, ali ne isključivo, u regiji podrijetla supruga/oca. Njihov je život istkan od veza i odnosa kojima povezuju ta dva mjesta i ljude koji u njima žive kao i cirkulacije dobara, novca, usluga i uzajamne pomoći u oba smjera unutar toga transnacionalnog prostora (Basch i sur., 1994., Glick Schiller i sur., 1992.). Drugdje sam izložila tezu da je taj *međudržavni translokalizam* obilježio živote prve generacije hrvatskih radnih migranata u Njemačkoj te da je ključna metafora njihova višedesetljetna života što obuhvaća Njemačku i Hrvatsku i/li Bosnu i Hercego-

J. Čapo: *Tu ne može ni'ko živ imat' plan hoće li se vratit'...*

vinu (Čapo Žmegač, 2003.). Takvi su oblici translokalnih veza u dvama nacionalnim prostorima omogućeni relativnom blizinom zemalja podrijetla i zemalja naseljavanja i rada, odnosno pristupačnošću posjećivanja zavičaja, i utoliko predstavljaju znatnu razliku u odnosu na mogućnosti ostvarivanja transnacionalnih i translokalnih migracijskih obrazaca među drugim hrvatskim iseljeničkim skupinama naseljenima u udaljenim zemljama i na drugim kontinentima.

Prva generacija hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj danas je već u mirovini ili neposredno pred umirovljenjem te se postavljaju pitanja vraćaju li se, kako zamišljaju povratak, odnosno, ako su već umirovljeni, jesu li se vratili. Odgovori na ta pitanja ne mogu se dati jednoznačno jer svjedočimo različitim oblicima povratka, odnosno načinima organiziranja života u kasnijoj životnoj dobi. Premda nije potpuno nestao, definitivan povratak ustupio je mjesto *parcijalnom povratku* ili povratku u obliku alternirajućih aranžmana (Čapo Žmegač, 2010.): nakon što odu u mirovinu, migranti se odlučuju na višemesečni boravak u zavičaju ili, općenitije, u zemlji podrijetla, obično u ljetnim mjesecima, a ostatak godine provode u Njemačkoj. Zadovoljni su takvim aranžmanom ne samo zbog toga što njime zadržavaju neke ekonomske i društvene povlastice u Njemačkoj nego i zbog emocionalnih razloga: omogućuje im da dio godine budu uz djecu i unuke koji i nadalje žive u Njemačkoj i koji su i u ovome životnome, obiteljskome i migracijskome trenutku važni čimbenici donošenja odluke o mjestu života, odnosno o povratku i načinima njegova ostvarenja. Pritom migranti nerijetko iskazuju snažnu povezanost uz mjesta u Njemačkoj u kojima su proveli veći dio života (Čapo Žmegač, 2010.).

Na temelju uvida u povratničku problematiku prve generacije hrvatskih ekonomskih migranata u Njemačkoj držim kako je neodgovarajuće upisivati stabilnost, fiksnost i nedvosmislenost ideji, odnosno planu povratka unatoč tome što je izvjesna naturaliziranost povratka upisana u migracijske strategije ekonomskih migranata kroz prvotne migracijske politike Njemačke i Jugoslavije šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Longitudinalno empirijsko istraživanje koje provodim u Njemačkoj omogućuje promatranje dužega razdoblja migracijskoga ciklusa i životnoga tijeka migranata i njihovih obitelji, u kojemu se planiranje povratka nadaje kao *proces odlučivanja* s različitim predznacima. Etnografsko istraživanje što omogućuje poniranje u ljudsko iskustvo, percepcije i *emska* objašnjenja⁵ vodi hipotezi da je planiranje povratka *dinamična aktivnost* koja se stalno prilagođava promjenljivim mezo- i makroprilikama u obje zemlje te konkretnom trenutku i događajima u migrantovoj osobnoj i obiteljskoj povijesti. Tu promjenljivu prirodu planiranja i realizacije povratka najbolje ilustrira

⁵ Razumijevanja iz očista sudionika migracijskih procesa.

citat iz kazivanja navedenoga na početku: »Tu ne može ni'ko živ imat' plan hoće li se vratit'«. Nadalje, pokazuje se da ideja povratka doživljava i adaptacije i mijene u značenju. Povratak više nije čin definitivnog, jednosmjernog kretanja nego zadobiva oblike »kretanja amo-tamo« između dvaju mjesta u dvije zemlje. Usvajajući takav alternirajući modus življenja, migranti i nadalje prakticiraju bifokalnost i bilokalizam koje su razvili tijekom radnoga vijeka, nastavajući prostor *između*, međudržavni translokalan prostor ili, kako se uobičajilo govoriti, transnacionalni prostor. Povratak dakle za njih danas znači nastavak cirkuliranja u transnacionalnom prostoru, između i u Njemačkoj i Hrvatskoj, odnosno Bosni i Hercegovini.

Literatura

- Basch, L., Glick Schiller, N., Szanton Blanc, C. (1994.), *Nations Unbound: Transnational Projects and the Deterritorialised Nation-state*, New York, Gordon and Breach.
- Baučić, I. i Groß, B. (1987.), *Rückkehr und Reintegration jugoslawischer Arbeitnehmer aus der Bundesrepublik Deutschland*, Saarbrücken-Bonn.
- Baučić, I. i Maravić, Ž. (1971.), *Vraćanje i zapošljavanje vanjskih migranata iz SR Hrvatske*, Zagreb, Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu.
- Bougarel, X. (1992.), *Allemagne: Assimilation ou préservation des spécificités*. U: D. Lapeyronnie (ur.), *Immigrés en Europe: Politiques locales d'intégration* (str. 19-54), Paris, Harmattan.
- Brah, A. (1996.), *Cartographies of Diaspora. Contesting Identities*, London, Routledge.
- Čapo Žmegač, J. (2003.), Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu, *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 40 (2): 117-131.
- Čapo Žmegač, J. (2005.), Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata. U: D. Živić i sur. (ur.), *Stanovništvo Hrvatske — dosadašnji razvoj i perspektive* (str. 255-273). Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čapo Žmegač, J. (2007.), Spanning National Borders: Split Lives of Croatian Migrant Families, *Migracijske i etničke teme*, 23 (1-2): 33-49.
- Čapo Žmegač, J. (2010.), Bosansko-hrvatski migranti u Münchenu, *Hrvatski iseljenički zbornik 2011*: 123-135.
- Glick Schiller, N., Basch, L. i Szanton Blanc, C. (1992.), *Toward a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, New York, The New York Academy of Sciences.
- Klimt, A. (1989.), Returning »Home«: Portuguese Migrant Notions of Temporariness, Permanence, and Commitment, *New German Critique*, 46: 47-70.
- Kolinsky, E. (1996.), Non-German Minorities in Contemporary German Society. U: D. Horrocks i Kolinsky, E. (ur.), *Turkish Culture in German Society Today* (str. 71-111), Providence, Berghahn Books.
- Lapeyronnie, D. (1992.), Les politiques locales d'intégration des immigrés en Europe. U: D. Lapeyronnie (ur.), *Immigrés en Europe: Politiques locales d'intégration* (str. 5-17), Paris, Harmattan.

J. Čapo: *Tu ne može ni'ko živ imat' plan hoće li se vratit'...*

- Mesić, M. (1991.), Društveni razvitak i vanjske migracije u poslijeratnoj Jugoslaviji. U: M. Mesić i sur., *Vanjske migracije i društveni razvitak* (str. 9-34), Zagreb, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Münz, R. (1995.), *Where did They all Come From? Typology and Geography of European Mass Migration in the Twentieth Century*. Berlin, Humboldt-Universität zu Berlin, Demographie aktuell, no. 7.
- Nejašmić, I. (1981.), *Povratak jugoslavenskih vanjskih migranata i njihovo uključivanje u gospodarski i društveni život zemlje*. Zagreb, Centar za istraživanje migracija, Rasprave o migracijama 73.
- Novinščak, K. (2009.), The Recruiting and Sending of Yugoslav »Gastarbeiter« to Germany: Between Socialist Demands and Economic Needs. U: U. Brunnbauer (ur.), *Transnational Societies, Territorial Politics. Migrations in the (Post-)Yugoslav Region, 19th—21st Century* (str. 121-143), München, R. Oldenbourg Verlag.
- Rouse, R. (1991.), Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism, *Diaspora*, 1: 8-23.
- Skrbiš, Z. (1999.), *Long Distance Nationalism: Diasporas, Homelands, and Identities*. Aldershot, Ashgate.
- Wolbert, B. (1995.), *Der getötete Paß. Rückkehr in die Türkei: eine ethnologische Migrationsstudie*. Berlin, Akademie Verlag.